

42. Campaign'92: President George Bush on the record for Ukrainian Americans // Ukrainian Weekly. — November 1. — P. 3.
43. Cooperative Denuclearization: from pledges to deeds / Allison G., Carter A., Miller S., Zelikow P. — New York : Harvard University, 1993. — 294 p.
44. Gorbachev, Citing Yugoslavia, Vows to Fight Soviet Division // International Herald Tribune. — July 6–7. — 1991. — P. 3.
45. 4 New republics Provide Details On Dismantling Ex-Soviet Arsenal // New York Times. — 1992. — February 7. — A. 9.
46. Ukraine Leader Backs Move For Ownership of Atom Arms : [Електронний ресурс] // New York Times. — 8 July. — 1993 : Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1993/07/08/world/ukraine-leader-backs-move-for-ownership-of-atom-arms.html>
47. Ukraine Now Says It May Keep Nuclear Weapons : [Електронний ресурс] // New York Times. — 1993. — 20 October : Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1993/10/20/world/ukraine-now-says-it-may-keep-nuclear-weapons.html>
48. Ukraine Says It Will Remove Tactical Atomic Arms by July : [Електронний ресурс] // New York Times. — 1992. — 15 March : Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1992/03/15/world/says-it-will-remove-tactical-atomic-arms-by-july.htm>

С. М. Ховрич

УДК 94(477-41)«1986–2012»

УРОКИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ АВАРІЇ В КОНТЕКСТІ ЯДЕРНОЇ БЕЗПЕКИ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ ст.: РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Проаналізовано окремі аспекти ядерної безпеки сучасного світу на тлі наслідків аварії на ЧАЕС 1986 р. Зроблено відповідні висновки та рекомендації.

Ключові слова: Чорнобильська аварія, ядерна безпека, електростанція, джерела енергії, Японія.

Проанализированы отдельные аспекты ядерной безопасности современного мира на фоне последствий аварии на ЧАЭС в 1986 г. Сделаны соответствующие выводы и рекомендации.

Ключевые слова: Чернобыльская авария, ядерная безопасность, электростанция, источники энергии, Япония.

The separate aspects of nuclear safety of the modern world are analysed on a background the consequences of failure on CHAES in 1986. The proper conclusions and recommendations are done.

Keywords: Chernobyl failure, nuclear safety, power-station, energy sources, Japan.

У 2011 р. увагу світової громадськості було двічі прикуто до проблем атомної енергетики. Адже стався збіг обставин: відзначення сумної дати в історії України і світу — 25-ої річниці Чорнобильської катастрофи — та подія в реальному вимірі — аварія на АЕС «Фукусіма-1» (Японія). Не хочеться порівнювати масштаби трагедій, — справа невдячна, заздалегідь програшна. Наголосимо, Чорнобильська катастрофа — надзвичайно потужний світоглядний чинник у духовно-цивілізаційному переосмисленні людського буття, перегляді усталених, звичних, але, час довів, часто-густо помилкових пріоритетів соціуму. В цьому, вочевидь, сила, себто драматичний імпульс у розвитку науково-технічної революції.

Тож не дивно, що всі види засобів масової інформації так чутливо зреагували на згадані дві події. Телебачення, радіо, газети, журнали, Інтернет-сайти практично переповнені аналізом деталей Чорнобильської трагедії, а тепер — і «Фукусіма-1». У цьому контексті виділимо журнал «Український тиждень», де в номері 16 (181) 2011 р. розмістили цікаві спогади очевидців аварії [15]. Наше завдання, враховуючи, насамперед, сучасні дані й висновки, неупереджено з'ясувати значення Чорнобиля-1986 на тлі ядерної безпеки в світі, а також його наслідки для атомної енергетики. Власні ж висновки будемо намагатися узгоджувати з думкою авторитетних учених. Звичайно, врахуємо й бачення пересічних громадян-неатомників, — їхні свідчення є цінним історичним джерелом, ретельний аналіз котрого ще попереду. Бо, не забуваймо, не пересічні громадяни — для інженерів-атомників, а навпаки.

Як відомо, радянська влада розглядала ядерну програму (і воєнну, і мирну) надзвичайно серйозно, вбачаючи в ній основу вирішення лівової частки завдань. Так, вагоме зростання атомної енергетики в енергетичній сфері СРСР передбачалось у постанові XXVII з'їзду КПРС (25 лютого — 6 березня 1986 р.) «Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період 2000 року» (1986). Упродовж XII п'ятирічки (1986–1990 рр.) планувалося побудувати атомну теплоелектроцентральною і під Одесою. Й уже 1990 р. АЕС мали виробити 20% усієї електроенергії [6, с. 3]. Однак тогочасні реалії внесли певні корективи в амбітні плани. А техногенна катастрофа 1986 р. змусила практично відмовитися від «ядерної панацеї» — своєрідна розплата за повсякчасне ігнорування принципу гармонійного співжиття всього живого на Землі.

На наш погляд, щоб краще усвідомити наслідки Чорнобильського лиха, слід твердо засвоїти: воно не є минулим. Коротко, воно не може стати минулим. ЧАЕС (припинила вона остаточно роботу, чи ні) — живий, «музейний експонат», який пульсує просто неба, який впливає на українську й, безумовно, міжнародну свідомість. Зусилля ж ліквідаторів практично не при-

несли відчуття безпеки і спокою ні українцям, ані іноземцям [5, с. 93]. Сьомий Генеральний секретар ООН К. Аннан (1997–2006 рр.) вдало поєднав минуле, сьогодення та майбутнє в логічний ланцюжок: «Чорнобиль — як би нам хотілося забути це слово. Чорнобильська катастрофа відкрила скриньку Пандори і випустила на світ невидимих ворогів і смутні страхи, що перебувають в людському розумі. Вірогідно, що більшість з нас вважає, що це залишилося в минулому. Однак, якщо ми забудемо про Чорнобиль, зросте ризик подібних технологічних і екологічних катастроф в майбутньому» [20].

Не буде перебільшенням стверджувати, що в ХХ ст. етнофонд українців зазнав небачених ударів: людомор 1932–1933 рр., Друга Світова війна (1939–1945 рр.) і, зрештою, ядерна катастрофа 1986 р. Ми не називаємо інших «деталей» тієї не зовсім далекої історії. Ось якого висновку дійшов у 2008 р. голова ВУТ «Просвіта» ім. Тараса Шевченка П. Мовчан: «Ми забули про чорнобильську трагедію, про природні споруди і дітища людської цивілізації, що тисячоліттями зберігалися на нашій землі. Потужна техніка збурує, руйнує, змінює ландшафти. Землі ділять між олігархами» [23]. Експерт із Саусгемптонського інституту (Велика Британія) А. Морріс стверджує, що ситуація в Україні залишається надзвичайно складною [22]. Подібні сигнали (надто з Заходу) викликають глибоку стурбованість, змушуючи науковців, з урахуванням сучасних досягнень науково-технічного прогресу, продукувати нові ідеї, щоб подолати наслідки техногенної катастрофи 1986 р.

Нація, що найголовніше, донині намагається оговтатися від «потрійного» жаху ХХ ст. А Чорнобиль-1986 зрівняв, так би мовити, рахунки — всі нації, хоч би де вони мешкали, втягнуті, поза волею, в його орбіту. Значить, пошук шляхів удосконалення системи ядерної безпеки — не суто «українська квестія», а вже давно планетарна. Власне, якщо й були заперечення (або сумніви) щодо цього, «нова» аварія на АЕС «Фукусіма-1» назавжди звела їх нанівець. Погодьтеся, солідні органи міжнаціональних об'єднань (ООН, Європарламент, НАТО тощо) не мають випробовувати терпіння своїх «прямих-непрямих» виборців ще одним іспитом на витривалість поки що не модифікованого людського гена в умовах «ядерного суспільства». Подібні думки, думаємо, актуальні й не в ювілейні дні.

У світлі сказаного наголосимо: сьогодні набула особливої актуальності ключова дилема багатотисячолітньої історії людства — винайдення безперебійного, надійного й безпечного джерела енергії. «Ваші пропозиції, панове», — якщо коротко сформулювати бізнес-пропозицію. Зважте, вже стільки існує видів електростанцій, — кажучи словами мудрого народу, «а віз і досі там». Себто, жоден з видів джерел, окремо взятий, не задовольняє попит. А, можливо, відповідні монополісти не поспішають (чи то не хочуть) серйозно вирішувати проблему енергетичного забезпечення людства.

Авторитетні фахівці визнають, що світ нарешті зрозумів: ядерна безпека — це не проблема лише однієї держави. В цьому, переконані, і є її особливість. Відомий український незалежний експерт у ядерній галузі, колишній інструктор ЦК КПРС Г. Копчинський справедливо зауважив: «Якщо щось трапляється в атомній енергетиці однієї країни, то це впливає на всю світову ситуацію. Так було з Чорнобилем, і так сьогодні відбувається з Фукусімою. Тому всі, хто ухвалює рішення в галузі ядерної енергетики, мають чітко розуміти, що, приймаючи те чи інше рішення, вони несуть відповідальність не лише перед своєю країною та її людьми, але й перед світовою спільнотою. Це азбучна істина і її мають розуміти всі» (День. — 2011. — № 57–58) [17]. Підтвердженням сказаного є позиція найавторитетнішої міжнародної організації ООН. Приміром, 26 квітня 2011 р. вона організувала спеціальне «чорнобильське» засідання [9], де, зокрема, виступили представники України. Знаковим було й оприлюднення восьмим Генеральним секретарем ООН (з 2007 р.) Пан Гі Муном принципів ядерної безпеки: «Повний перегляд зверху вниз стандартів ядерної безпеки, посилення роботи МАГАТЕ в цьому напрямку, вивчення питання впливу природних стихій на ядерну безпеку... зусилля захисту ядерних об'єктів від тероризму» [11]. Отже, на часі кардинальний перегляд політики ядерної безпеки. Важливим кроком у цьому напрямку, мабуть, слід вважати й результати роботи «донорської» конференції в Києві (2011 р.) [33]. Це та інше засвідчило: міжнародна спільнота ні в якому разі не розглядає Чорнобильське питання як суто «українське», що дає нам надію на активну міжнародну підтримку.

Глобальність досліджуваної проблеми стала очевидною відразу після вибуху на Чорнобильській АЕС [29, с. 6], а останні події на АЕС «Фукусіма-1», додамо, — черговий «небажаний» доказ названої тези. Слово пересічному очевидцю: «Коли сталася аварія, я навчалася в Радянському Союзі, в Ростові-на-Дону, — зізналась продюсер українсько-російсько-німецького фільму «В суботу» С. Бауман, — Поїхала на вихідні за місто, до друзів, а батьки в Німеччині божеволіли. Вони — в Західній Німеччині — знали, що на атомній електростанції сталася аварія, а ми не знали нічого! У перший же тиждень по всій Німеччині закрили енергоблоки, котрі не вважалися повністю безпечними, хоча відповідали стандартам. А в Союзі ще вирішували, що повідомлять громадянам» [32].

Водночас, нагадаємо, деякий досвід ліквідації аварій на АЕС міжнародна спільнота все-таки мала, оскільки вона зіштовхнулася з ними і 1957 р. (Віндскейл, Велика Британія), і 1979 р. (Трі-Майл-Айленд, США) [25]. Дослідник аварії в Чорнобилі К. Чечеров, який пропрацював усередині небезпечного реактора упродовж 1986–2005 рр., дійшов до такого висновку: «Нам — человечеству в целом, конкретным странам и большей части лю-

дей, оказавшихся в зоне действия последствий ядерной аварии, — удалось пережить ядерную катастрофу. С трудностями, с потерями, с огромными моральными и психологическими издержками. Но все-таки пережить. Тут ведь еще важно осознать, что это был один из крупнейших реакторов в мире, и, видимо, реакторной аварии, страшной чернобыльской, на планете в принципе быть не может» [16]. Тим паче, тодішні фахівці кваліфікували її як «запроектну гіпотетичну аварію», тобто таку, якої навіть не передбачали [2, с. 186].

Український історик Н. Барановська справедливо пов'язала зародження потужного загальноєвропейського руху противників програми розвитку ядерної енергетики з техногенною катастрофою 1986 р. [3, с. 240]. Наприклад, невдовзі після вибуху на ЧАЕС італійські громадяни проголосували проти будівництва АЕС на території їхньої країни. Врешті-решт, у 2011 р., після аварії на АЕС «Фукусіма-1», італійський плебісцит вдруге заблокував програму розвитку згаданої галузі, змусивши уряд С. Берлусконі (2008–2011 рр.) поступитися. Далі. Двадцять п'ять років по тому федеральний уряд Німеччини зважився на поетапне згортання атомної енергетики до 2022 р. [12]. Навіть у Бразилії порушено питання про відмову від «небезпечного джерела» [14]. Серйозно сприйняли трагедію 1986 р. і в Китаї, де для оцінки радіологічних ефектів у районі Чангчун і захисту населення від можливих наслідків аварії на ЧАЕС з 9 травня 1986 р. влада провела спеціальний моніторинг [21]. Це, безсумнівно, знакові події світового значення. Серед європейських країн лише Франція та Велика Британія залишаються на старих позиціях. Проте, гадаємо, настане час, коли французи й англійці все-таки переглянуть своє ставлення до вкрай небезпечного (важливо, некерованого) джерела енергії.

У світлі сучасного бачення зрозуміло: найжахливіше — це не наслідки радіоактивного забруднення, а психологічний фактор. Так, доволі вдало передав загальний психологічний настрій більшості громадян у ті дні в спогадах талановитий режисер О. Міндадзе: «26 квітня 1986-го ми з Вадимом Абдрашитовим в Мінську знімали “Плюмбум”, на даху будинку. Інтернет ще не винайшли, але якісь чутки ходили. Ми не знали, вірити чи ні, навіть не думали, чи потрібно тікати від небезпеки. Десь у підсвідомості сиділо: “А далеко втечеш?”» [32]. Цікаво, навіть в умовах надзвичайної ситуації тоталітарна система функціонувала у звичному режимі таємничості. Невипадково про «інцидент на АЕС» того дня повідомили тільки маленькою заміткою на останній шпальтї однієї з радянських газет [31]. Велика увага, наголошує Н. Барановська в праці «Чорнобильська трагедія» (К., 2011), приділялася зваженому інформуванню (точніше, дезінформуванню) зарубіжжя, тому організацію прес-конференцій з іноземними журналістами розгля-

дали в перші дні після аварії регулярно [3, с. 52]. Отже, політична доцільність залишалася домінантою в суспільно-політичному житті СРСР, де партійна номенклатура дбала насамперед про імідж першої «країни Рад», безпринципно нехтуючи інтересами не лише співвітчизників, а й іноземців.

З огляду на сказане, «Чорнобильський феномен» доцільно аналізувати й у площині оцінювання зрілості громадянського суспільства (наявність і ефективне використання його демократичних засобів для стабілізації ситуації, тощо). Недаремно британський часопис «The Daily Telegraph» («Щоденний телеграф») виокремив необхідність говорити правду як один із головних уроків тієї трагедії [28]. Значить, у найкритичніших ситуаціях відкрите суспільство порівняно має неабияку перевагу — передусім духовно-моральну стійкість, більше того, воно володіє відповідним арсеналом ефективного подолання, зокрема, морально-психологічних наслідків. Тож, певні висновки, як свідчать факти, модерна демократична спільнота зробила, оскільки аварія на АЕС «Фукусіма-1» не втаємничена, її подолання в цілому широко висвітлюється в ЗМІ й донині, а прем'єр-міністр Японії на межі відставки [30]. Слід констатувати, для української громади залишається актуальною демократизація всіх сфер життєдіяльності. Ймовірно, розв'язавши інші завдання, вітчизняний актив по-новому сприйме і ядерну безпеку. Це, на нашу думку, дуже важливо.

Чорнобильською проблемою, загальновідомо, переймається і креативна частина нації. Енергійно й наполегливо діячі культури намагаються долати до її розв'язання найширші кола державного та приватного секторів. Вони, природно, відмовилися від одностороннього аналізу цього явища, педалюючи, насамперед, людський фактор. Скажімо, 2000 р. часопис «Літературна Україна» опублікував критичну доповідь видатної поетеси Л. Костенко на Міжнародному конгресі українців у Львові «Чорнобиль: в дозах історичної свідомості», сповнену болю за духовний стан суспільства на тлі трагедії [4, с. 46].

Професор Харківської державної академії дизайну і мистецтв, учасник ліквідації аварії на ЧАЕС О. Векленко у статті «25×25» слушно зазначив: «Чорнобильська катастрофа багато чому навчила, після неї виникли численні соціальні процеси у суспільстві, політиці, науці й культурі» [10]. Так, на виставці плакату, присвяченій 25-річчю Чорнобильської трагедії (Київ, 2011), представили оригінальні роботи понад два десятки відомих іноземних графічних дизайнерів. Ось що з цього приводу сказав президент Академії мистецтв України А. Чебикін: «Осмислення чорнобильської теми у формі плакатного мистецтва — це внутрішня потреба самих митців. У цій темі вони насправді не новачки, а працюють над нею вже давно. Але плакат, на відміну від, приміром, живопису, цінний тим, що це дуже оперативний жанр

мистецтва. Гадаю, ці роботи підштовхують нас до того, аби, перш ніж будувати нові атомні реактори, зупинитися та поміркувати про те, як зберегти нашу планету та самих себе» [28].

Увіковічення пам'яті жертв трагедії та переосмислення її наслідків — актуальна тема і для музейників. Тож цілком закономірна поява відповідних музеїв у межах і поза межами зони відчуження. Їх поява — знакова подія духовно-культурницького рівня. Тут доречно згадати про один із них, відкритий 2004 р. неподалік від Києва — в Переяславі-Хмельницькому. Заслужений працівник культури УРСР, ветеран музейної справи Г. Козій подала зворушливу історію: «Щоб онуки-правнуки знали, звідкіля їхнє коріння, переселенці із забрудненого радіацією Поліського району у 2004 році відкрили музей “Пам'яті Поліського району Київської області”. Цей музей — оповідь про тугу поліщуків за рідним Поліссям, оспівдення в любові до свого краю» [18].

Вітчизняні вчені констатують: вичерпних висновків стосовно «Чорнобильського апокаліпсису» світовий технократичний соціум так і не зробив [17; 10]. Доводиться втішати себе думкою, що науковці докладуть максимум зусиль, аби виробити (посилити) застережні заходи, котрі б унеможливили появу некеровано-фатальних процесів у роботі АЕС. Питання безпеки, як правильно сказав відомий учений та політик, тричі лауреат Державних премій, доктор технічних і економічних наук М. Павловський (1942–2004 рр.), мають тут бути на першому місці [19, с. 168]. Кожна країна має чітко її дотримуватися, інакше фатальні помилки стануть нормою. Це та інше, на нашу думку, не може не турбувати громадян будь-якої держави.

Здається, зрозуміло, чому деякі поважні фахівці пропонують посилити повноваження саме незалежної комісії з контролю за ядерною безпекою, підконтрольної уряду. Доцільно, окрім того, запровадити міжнародний аудит за ядерною безпекою. До речі, найсерйозніший контроль — у фінів. На думку экс-прем'єр-міністра РФ, генерального директора Державної корпорації «Росатом» С. Кириєнка, в Україні є достатній досвід з контролю безпеки на АЕС (телеканал Інтер, 5 квітня 2011 р.). Солідарна з названим твердженням гендиректора ДК «Росатом» і помічник держсекретаря США з контролю над озброєннями, верифікації та врегулювання суперечок Р. Готтмюллер. Україна, як заявила згаданий чиновник у Вашингтоні на заході, присвяченому 25-й річниці Чорнобильської катастрофи, продемонструвала реальне лідерство в ядерній безпеці й мирному використанні ядерних технологій [27]. Можливо, й незвично, але, на наш погляд, лихо 1986 р., певною мірою об'єднало світ, який продемонстрував бажання конструктивно вирішувати спільну проблему. А сумна річниця цього року стала черговим при-

водом для посилення тиску «зеленої» опозиції на владу в деяких країнах, як-то в Німеччині, Бразилії, Італії тощо. Лише в Німеччині інформагенції нарахували близько 140 тис. протестувальників [8].

Хотілося б звернути увагу й на таке: окремі іноземні фахівці занепокоєні широким використанням атомної енергетики в країні, де сталася безпрецедентна техногенна катастрофа. Попри все, навіть міжнародна природоохоронна організація «Грінпіс» розуміє, що повністю відмовитися від потужностей згаданих електростанцій нині неможливо; але окремі її орударі наполягають на суцільному їхньому закритті. Скажімо, представник організації «Грінпіс» Т. Мюнхмейер заявив: «Точно 25 лет назад здесь начиналась Чернобыльская катастрофа. 6 недель назад мы видели — японская атомная катастрофа. Чего мы еще ждем? Нам нужно срочно переходить на альтернативные источники энергии — ветер, солнечная энергетика, это использование биомассы. Это все есть» [13]. Подібною думки дотримуються і деякі вітчизняні вчені. Наприклад, д. т. н. В. Удовиченко на «круглому столі» Української конфедерації журналістів прямо заявив: «Після Чорнобиля, а тепер Фукусіми, час полишити ілюзії про “мирний атом”. І витрати на безпеку атомних станцій, а особливо на ліквідацію наслідків аварій, цілком співмірні з інвестиціями, які б дозволили повністю перейти до неядерної енергетики» [1]. Отже, ідея відмови від атомної енергетики — «не вигадка» грінпісівців, аналогічні заяви звучать і від солідних науковців.

Однак навіть в Україні зберігають сильні позиції прибічники «мирного атому», котрі висувують свої контраргументи. Ось деякі з них. «Чим могутнішими зняряддями оволодіває людство, — наголосив вітчизняний дослідник В. Семенов у статті «За сталий розвиток у регіональному та глобальному вимірах» (2011 р.), — тим більше уваги воно повинно приділяти збалансованому та обережному їх використанню, віддаючи найвищий пріоритет здоров'ю людей та безпеці навколишнього середовища. Вимоги повністю відмовитися від використання ядерної енергії означатимуть штучне гальмування науково-технічного прогресу. І, будемо відверті, це просто безмістовні та відірвані від реальності мрії. Інша річ, що людство повинно навчитися використовувати свої наукові і технологічні досягнення таким чином, щоб це не загрожувало планеті, самому людству і наступним поколінням» [26]. Деякі західні експерти також висловлюють скептичні прогнози можливостей «без'ядерного суспільства». Скажімо, англійський експерт М. Бініон доводить: «Без атомної енергетики більшості промислових країн буде дуже не просто досягнути поставлених цілей щодо зменшення викидів вуглекислого газу» [7]. І далі: «...без атомної енергетики Захід потрапить у небезпечну енергетичну залежність від РФ та Близького Сходу» [7]. Таким чином, атомна енергетика дотична і до політичної сфери, на яку має відомий вплив.

Аби виробити конкретний план дій, названий аспект потребує копіткого аналізу вчених різного спрямування.

Не стоять осторонь глобальних викликів і гуманітарії, сміливо висунувши на допомогу технократичному соціуму свої «рецепти». Український науковець В. Полікарпов констатував: «Сучасні екологічні дослідження можуть подолати деякі труднощі, котрі викликані фрагментарним і спеціалізованим вивченням природи, але не в змозі вирішити більш глибокі проблеми, що стосуються людини. <...> Тим паче що сучасна екологія нині приходить до уявлень про навколишню природу як єдине ціле, про необхідність враховувати взаємодію людини з природою. Все більш актуальним стає положення етики благоговіння перед життям...» [24, с. 300]. Безумовно, інженери не можуть проігнорувати гуманітарну складову бачення ядерної безпеки. Технічну сторону останньої доцільно поєднати з морально-духовними цінностями кожної нації, в т. ч. української, аби виробити дієву культуру безпеки в енергетиці.

Враховуючи сказане, висновок впливає однозначний: успіх на зазначеному шляху чекає лише в разі об'єднання зусиль усього світового співтовариства.

1. Антоненко П. Такий жорстокий «мирний атом» / Антоненко П. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://slovoprosvity.org/2011/04/28/такий-жорстокий-мирний-атом/>

2. Барановська Н. Чорнобильська зона відчуження — явище сучасності / Н. Барановська // Історико-географічні дослідження в Україні. — К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2004. — № 7. — С. 186–210.

3. Барановська Н. Чорнобильська трагедія: Нариси з історії / Барановська Н. — К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2011. — 261 с.

4. Барановська Н. Фахова періодика та засоби масової інформації як важливе джерело Чорнобильської проблеми / Н. Барановська // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К. : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2006. — № 13. — С. 37–55.

5. Барановська Н. П. Об'єкт «Укриття»: наукові дослідження останнього десятиліття / Н. П. Барановська // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 91–104.

6. Биленко Э. К. Предисловие к русскому изданию / Э. К. Биленко // Кесслер Г. Ядерная энергетика / Кесслер Г.; [пер. с англ. под ред. Ю. И. Митяева]. — М. : Энергоатомиздат, 1986. — С. 3–4.

7. Бініон М. Атомна дилема / М. Бініон // Український тиждень. — 2011. — № 16 (181). — С. 40.

8. В Германии до 140 тысяч человек приняли участие в акциях протеста против атомной энергии : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newsru.com/world/25apr2011/germany.html>

9. В ООН начнется специальное «чернобыльское» заседание : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2011/04/26/766124.html>

10. Векленко О. «25×25» / О. Векленко : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://slovoprosvity.org/2011/05/12/«25x25»/>

11. Генсек ООН пропонує краще захищати ядерні матеріали від терористів : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://news.tochka.net/ua/63697-gensek-oon-predlozhl-luchshe-zashchishchat-yadernye-materialy-ot-terroristov/>
12. Германия объявила о полном отказе от ядерной энергетики : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newsru.com/world/30may2011/atom.html>
13. «Гринпис» провел акцию на ЧАЭС : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2011/04/26/766231.html>
14. Экологи требуют отказа от атомной энергетики : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2011/04/26/766126.html>
15. Завгородня І. Жива Прип'ять / І. Завгородня // Український тиждень. — 2011. — № 16 (181). — С. 31–39.
16. К 25-летию Чернобыльской катастрофы СМИ раскрыли ее главные тайны и рассказали о «стрелочниках» : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newsru.com/world/22apr2011/chernobyls.html>
17. Княжанський В. Георгій Копчинський: Дрібниць у ядерній безпеці не існує / В. Княжанський : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/207694>
18. Козій Г. Музей просто неба в Переяславі творили тисячі людей / Г. Козій // Вісник Переяславщини. — 2011. — № 33 (11415). — С. 6.
19. Коптюх Ю. В.. Досвід збереження та музеєфікації промислового об'єкта лісогосподарчого призначення у НІЕЗі «Переяслав» // Ю. В. Коптюх, С. М. Ховрич // Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. / [відп. ред. С. М. Ховрич]. — К. : ІВЦ Політехніка, 2007. — Вип. 10. — С. 167–179.
20. Костюк Б. Чи можливий другий Чорнобиль? Ядерна безпека в Україні / Б. Костюк : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.necu.org.ua/chi-mozhliwij-drugij-chornobil-yaderna-bezpeka-v-ukraini/>
21. Ли Ч. Х. Загрязнение окружающей среды в районе Чангчун Китая вследствие выброса радиоактивности в Чернобыле / Ч. Х. Ли // Отдаленные медицинские последствия Чернобыльской катастрофы: мат. 2-й Междунар. конф. (Киев, 1–6 июня 1998 г.). — К. : Чернобыльинтеринформ, 1998. — С. 76.
22. Моррис А. Дж. Потенциальный вклад мониторинга окружающей среды и географических информационных систем в предстоящие исследования медицинских последствий Чернобыля / А. Дж. Моррис // Отдаленные медицинские последствия Чернобыльской катастрофы: мат. 2-й Междунар. конф. (Киев, 1–6 июня 1998 г.). — К. : Чернобыльинтеринформ, 1998. — С. 88.
23. Опанасенко М. Ядерний смітник чи екодержжава? / М. Опанасенко : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://slovooprosvity.org/2008/07/24/918-old/>
24. Полікарпов В. С. Лекції з історії світової культури : 2-е вид., перероб. і доп. / Полікарпов В. С. — Х. : Основа, 1995. — 335 с.
25. Ропотенко О. Чорнобиль очима свідка / О. Ропотенко // Наш час. — 1997. — № 24 (267) — № 25 (268). — С. 1.
26. Семенов В. За сталий розвиток у регіональному та глобальному вимірах / В. Семенов : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/article.html/print?id=643>
27. США визнали Україну лідером у сфері ядерної безпеки : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://tsn.ua/ukrayina/ssha-viznali-ukrayinu-liderom-u-sferi-yadernoyi-bezpeki.html>

28. Томак М. Чи достатньо чверті століття, аби ми зробили висновки? / М. Томак : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/209131>

29. Україна та світ: випробування Чорнобилем / [відп. за вип. В. Маштабей, С. Линкевич]. — Славутич : Вид-во Чорнобил. центру з проблем ядерної безпеки, радіоактивних відходів та радіоекології, 2006. — 119 с., іл.

30. «Фукусима» добила японського прем'єра. Наото Кан виразив готовність уйти в отставку : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.newsru.com/world/02jun2011/kan.html>

31. Чверть століття тому Україна пережила аварію на Чорнобильській атомній електростанції : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/3008250>

32. Шестак А. Время чумы. Состоялась премьера картины Александра Миндадзе «В субботу» — о первом дне после Чернобыльской катастрофы / А. Шестак // Бульвар Гордона. — 2011. — № 18 (314). — С. 16.

33. Як Україна і світ відзначили 25 років Чорнобильської аварії : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://news.tochka.net/ua/64097-kak-ukraina-i-mir-otmetili-25-let-chernobylskoy-avarii/>